

Нацрт анализа на законската рамка за образование и
можностите за вклучување на отворените образовни ресурси

**ДА ГИ „ОТВОРИМЕ“ УЧЕБНИЦИТЕ:
ОТВОРЕН ПРИСТАП ДО УЧЕБНИЦИТЕ
ЗА ОСНОВНО И СРЕДНО ОБРАЗОВАНИЕ**

Пишува: Д-р Климе Бабунски

Октомври 2015

Содржина

1. ВОВЕД - ОТВОРЕНИОТ ПРИСТАП КАКО СЛОБОДА ДА СЕ УЧИ И ОБРАЗУВА.....	3
2. (НЕ)ПОВОЛНОСТИ ЗА ОТВОРЕН ПРИСТАП ДО УЧЕБНИЦИ	7
ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	7
2. 1. Правни (не)поволности за отворен пристап до учебници во Република Македонија7	
2. 2. Финансиски / пазарни (не)поволности за отворен пристап до учебници во Република Македонија	13
2. 3. www.e-usebnici.mon.gov.mk – случаен, нецелосен и нерегулиран со закон отворен пристап до учебници во Република Македонија	14
3. ЗАКЛУЧОЦИ И ПРЕПОРАКИ ЗА УНАПРЕДУВАЊЕ НА ОТВОРЕНИОТ ПРИСТАП ДО УЧЕБНИЦИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА.....	22

1. **ВОВЕД - ОТВОРЕНИОТ ПРИСТАП КАКО СЛОБОДА ДА СЕ УЧИ И ОБРАЗУВА**

Развојот на информатичката технологија до степен кога Мрежата станува сеприсутна, а дигитализацијата е еден од клучните елементи и го одредува секој одделен сегмент на општеството, но и општеството во целост, сосема очекувано предизвикува редефинирање на процесите, кои се од животна значење за секое општество. Ваквото редефинирање е основа на еден нов светоглед кој е бескомпромисно вперен кон иднината и е функционално поврзан со „информатичко-технолошки писмено општество“, кое својата благосостојба и развој ги темели врз „стопанство засновано на знаење“.

Токму учењето и/или образованието, претставува ваков клучен процес, преку кој се редефинира секое општество. Во рамките на ваквата размисла станува јасна повеќеслојноста на задачата: (1) треба да се изгради јасна и непоколеблива свест која ќе го изнедри концептот на редефинирано образование; (2) новата свест треба да ги „освои“, да ги „запоседне“ институциите, со што новото, редефинирано образование ќе може да биде општествена пракса; (3) дури тогаш ќе почне комплексниот процес на редефинирање не само на образованието, туку и другите општествени сфери, всушност на општеството во целост.

Токму „отвореното“ образование е редефинираното образование кое го создава и го обезбедува постоењето на идното општество, кое е „информатичко-технолошки писмено“ и чие „стопанство е засновано врз знаење“.

Општо гледано, може со сигурност да се каже дека една од најголемите промени во процесот на образованието претставува појавата на концептот за отворени образовни ресурси или отворени образовни средства.¹ Идејата за ООР се надоврзува на поимот или на концептот на Дејвид Вајли за „отворена содржина“,² а се јавува и се развива паралелно со дигитализацијата на општеството и со растечкото користење на

1. Понатаму во анализава, термините ОТВОРЕНИ ОБРАЗОВНИ РЕСУРСИ (ООР) или ОТВОРЕНИ ОБРАЗОВНИ СРЕДСТВА (ООС), ќе бидат користени како синоними. Воедно, соодветно на насловот, под ресурси или средства ќе подразбираме само формални извори на образование, односно учебници.

2. види во: „Giving Knowledge for Free: The Emergence of Open Educational Resources“, CERI, OECD, 2007, и во: Попоски, Димитар. „Open Educational Resources and Open Access in Higher Education in Macedonia“, 2010, и во: Водич за ИКТ бр.7: „Отворени образовни ресурси“, Метаморфозис, Скопје 2012

Мрежата. Глобалното омасовување на овие процеси, суштински ја менува праксата во секое општество, со што се генерира глобална цивилизациска промена.

Идејата за ООС, во текот на последните 20-на години од минатиот век интензивно созрева, и од поединечни иницијативи и практики, веќе на почетокот на овој век стекнува „право на граѓанство“, попрецизно се профилира, и соодветно на својата природа, меѓународно се стандардизира.³ Оттука, денес за ООР со право се зборува како за глобален концепт и движење, кое истовремено има различни национални практики.

Овде треба недвосмислено да биде нагласено дека заложбата за отворен пристап до учебници претставува една од стожерните оски во рамки на концептот на ООР, а со тоа и во рамки на концептот на отворено образование или отворено учење. Имено, учебниците не се единственото, но секако се основното средство во процесите на учење и образование. Во оваа смисла е уште поважно, што во нашиов случај се работи за почетните нивоа на образовниот процес: за отворен пристап до учебници за основно и за средно образование. Востановувањето на отворени учебници, соодветно на концептот на ООС, уште во почетните степени на образовниот процес, вонредно ќе придонесе за создавање на нова општествена пракса, која од самиот почеток, идните генерации истовремено ќе ги подготвува за двете основни улоги во образовниот процес: ученик и учител; корисник и создавач на нови образовни содржини.

Но, пред да ја насочиме размислата кон „отворањето“ на учебниците, потребно е да ги акцентираме основните елементи во концептот на ООР и, воедно на тој начин, да ја одредиме и диоптријата на анализата.

Отвореноста вообичаено се опишува како слободна достапност преку Интернет, а ваквата достапност значи отсуство на какви било пречки или достапност со колку што е можно помал број на ограничувања во користењето на содржината, без оглед дали

3. Ова е кратка и повеќе индикативна, отколку сеопфатна листа на документи и настани, кои имаат особено значење и влијание врз развојот и стандардизацијата на концептот на ООР. 2001 – основање на Creative Commons, 2002 - Budapest Open Access Initiative, UNESCO Forum on the impact of open courseware for higher education in developing countries: final report, 2003 - Berlin declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities, IFLA Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation, 2007 - Cape Town Open Education Declaration: Unlocking the promise of open educational resources, Open Educational Practices and Resources: OLCOS Roadmap, 2008 - EUA Working Group on Open Access recommendations, European Commission Directorate-General for Research Science, Economy and Society Open Access – Opportunities and Challenges, 2010 - Alhambra Declaration on Open Access.

пречките се од техничка или од законска природа, или ограничувањата се должат на цената на пристапот.⁴ Очигледно, се работи за дигитални образовни ресурси, а отворениот пристап кон нив, не случајно се поистоветува со бесплатен пристап. Токму оваа особина на отвореноста вонредно ги зголемува можностите за ширење или трансфер на знаењата.

Воедно, некои други автори⁵ отвореноста ја идентификуваат преку три димензии. Овие димензии, иако според својата природа се различни, тие се меѓусебно поврзани, и сите заедно ја обезбедуваат или загрозуваат отвореноста:

(1) Димензија на технички особини, или технички карактеристики на отвореноста. Во оваа смисла отвореноста означува техничка интероперабилност и функционалност. Се работи за отворени стандарди кои овозможуваат различни програми да функционираат заедно.

(2) Отворена природа на самото средство или отворени системи, при што компонентите, составните делови на системот, меѓусебно се слободни, односно може да бидат интегрирани со нови компоненти. Ваквата отвореност има своја динамика и произведува комбиниран растеж.

(3) Општествена димензија на отвореноста, претставува резултат на односите, нормите, политиките во одредена сфера во општеството. Се работи за принципи, правила, критериуми, преку кои се овозможува или се ограничува пристапот, а кои можат да бидат правни и/или економски (авторско право; право на умножување и дистрибуција); јазични (пристапот и користењето може да е бесплатно, но јазикот може да биде ограничувачки фактор); етички (одредени морални норми може да го ограничат пристапот за да се сочува приватноста).

Прифаќањето или признавањето на посочените три аспекти на отвореноста истовремено е израз на свеста за различната природа на стандардите во рамки на ООР, но и на потребата од усогласеност на овие димензии за да се востанови правилна функционалност на отворениот пристап.

Од друга страна, да се биде свесен за отвореноста, значи да се биде свесен за постоењето на различни нивоа на сложеност на отвореноста, кои меѓусебно се

4. „Giving Knowledge for Free: The Emergence of Open Educational Resources“, CERI, OECD, 2007, стр. 32

5. Tuomi, I., “Open Educational Resources: What they are and why do they Matter”, Report, OECD, 2006,

разликуваат во зависност од отвореноста на секоја од трите димензии одделно. Во рамки на различните нивоа, постојат соодветни правила со кои се одредуваат начините на користење на отвореноста. Овие правила, всушност ги одредуваат правата и можностите, не само како да се користат ООР, туку и како да се модификуваат постојните содржини или како да се додаваат нови содржини, кон веќе постојните. Значи, и во случаите кога користењето, пристапот до отворените образовни ресурси не предизвикува посебни или додатни трошоци, тоа не значи дека отвореноста е без какви било услови. Преку овие услови или правила, во рамки на отвореноста, па следствено и во рамки на ООР, се рedefинира статусот на корисниците и авторите или производителите, се рedefинира статусот на „ученикот“ и „учителот“, и следствено, се рedefинира и нивниот меѓусебен однос. Токму овој квалитет, кој е суштинска одлика на повисоките нивоа на отвореност, претставува вонредно важен поттик за креативноста. А креативноста е здравата „животна средина“, која е примарен услов за создавање нови вредности, кои се движечка сила на секое стопанство, а особено на „стопанството засновано на знаење“.

Посочувањето на комплексноста и на квалитетите на повисоките нивоа на отвореност јасно укажуваат на зголемување на отвореноста или на зголемување на слободата. Во оваа смисла важен концепциски преглед на одредувањето на слободната употреба на креативноста е даден во: freedomdefined.org ⁶ Според тамошната дефиниција „Слободните културни творби“ ги претпоставуваат следниве видови слободи,:

- Слобода да се користи делото и да се уживаат придобивките од користењето
- Слобода да се проучува делото и да се применува добиеното знаење
- Слобода да се умножува делото и да се дистрибуираат копиите, во целост или делумно
- Слобода да се менува и да се унапредува содржината и да се дистрибуираат така надоградените дела

6. исто во: *Giving Knowledge for Free: The Emergence of Open Educational Resources*, CERl, OECD, 2007, стр. 35

Очигледно, ваквото додатно „ослободување на учебниците“ од нив прави еден вид средство за „јавна услуга“ при што користењето на таквото средство не се доведува во прашање со зголемувањето на бројот на корисниците: сеедно дали се тие „ученици“ или „учители“. Ова претставува „природна особина“ на сите дигитални средства, и врз таква основа, особено во економска смисла, тие претставуваат типичен пример на „јавно добро“ кое не само што е непотрошливо, туку, напротив таквата „доброст“: јавната достапност, корисност и вредност слободно ја зголемува и множува, соодветно на потребите и креативноста на корисниците!

2. (НЕ)ПОВОЛНОСТИ ЗА ОТВОРЕН ПРИСТАП ДО УЧЕБНИЦИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

2.1. Правни (не)поволности за отворен пристап до учебници во Република Македонија

Правото на образование, веќе подолг период претставува признаено човеково право, во контекст на основни културни права. Оттука, не случајно и во Уставот на Република Македонија, во делот: „Економски, социјални и културни права“, во член 44 е запишано:

„Секој има право на образование.

Образованието е достапно на секого под еднакви услови.

Основното образование е задолжително и бесплатно.“

Идентификувањето на уставната основа на образованието нужно претпоставува нагласување и на член 47, каде се наведени основните елементи кои ја создаваат „животната околина“ за востановување нормален и функционален образовен процес. Така, од една страна се гарантира слободата на (научно, уметничко и други видови) творештвото; а од друга страна Републиката, значи државата, добива задача да ги „поттикнува, помага и штити“ науката, уметноста и културата; научниот и технолошкиот развој и техничката култура.

Овие две уставни стојалишта во контекст на образованието, јасно упатуваат дека тоа има статус на јавно добро, или претставува активност од неспорен јавен интерес, и затоа уставната норма упатува на оптимално ангажирање на државата.

Но, паралелно на ова, член 45 од Уставот на образованието му дава и димензија на стопанска активност, освен кога се работи за основното образование, одредувајќи дека: граѓаните имаат право, според условите одредени во законите да отвораат приватни образовни установи.

Посочената уставна „рамка“ на образованието, упатува на тоа дека неговата природа на јавно добро ќе биде поконкретно идентификувана во соодветни закони. Во нашиов случај тоа се:

2. 1. 1. Закон за основно образование

Природата на основното образование е одредена во соодветниот Закон⁷. На самиот почеток, во член 1 од Законот, јасно се нагласува задолжителноста на овој вид образование. Соодветно на веќе посочениот член 45 од Уставот, само институциите на држава власт се задолжени за обезбедување на сите предуслови од кои зависи остварувањето на „задолжителното и бесплатно“ основно образование. Следствено, дејноста на основните училишта е дефинирана како дејност од „јавен интерес“.⁸ Јавниот интерес или воспитно-образовниот процес се „организира и остварува според наставен план и програми“ изработени од Бирото за развој на образование, а потврдени од Министерот.⁹ Исто така, Законот за основно образование, (Член 25 став б) пропишува дека при остварувањето на задачите во воспитно-образовната работа, задолжително се користат и информатичко-комуникациските технологии, а задолжителноста е одредена во наставните програми.

Понатаму, особено од аспект на нашата тема: „отворени дигитални учебници“ охрабрувачки делува членот 104 кој се однесува на учебниците, при што во последниот став од овој член во контекст на извори на знаење, Законот упатува и на Интернетот, и негово користење за учење.

7. Закон за основно образование во Службен весник на Република Македонија бр. 103/08, 33/10, 116/10, 156/10, 18/11, 42/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14, 116/14, 135/14 и 10/15

8. Исто, чл. 11, став 1

9. Исто, чл. 25, став 2

Како потврда дека основното образование, без остаток е конципирано како бесплатно јавно добро, како бесплатен јавен интерес, со нагласено долга низа на задачи и одговорности на државата е и делот од Законот со кој се нормира финансирањето на основното образование. Средствата за финансирање на основното образование доминантно се јавни, буџетски средства, од национални, но и од локални извори (член 162 и 163), при што не се забранува прилив од други извори, како донации и/или завештанија (член 165). Воедно, ваквата доминантност на институциите на државна власт, не е само на ниво на концепт и планирање на финансиските програми туку и на ниво на управување со финансиите преку распределба на средствата, вклучително и контролирањето на наменското трошење (член 166).

2. 1. 2. Закон за средно образование

Како и основното, и средното образование, е дефинирано како јавен интерес, тоа е задолжително, а во јавните средни училишта е и бесплатно (член 2 и 3).¹⁰

Приватните средни училишта, всушност како и јавните, своите причини за постоење ги темелат врз одлуките на ресорното министерство, односно Владата, како и врз предлог од Бирото за развој на образованието.

И во случај на средно образование, воспитно-образовната дејност, конкретно, наставните планови и програми, се потврдени и официјализирани од Министерот, а на предлог од Бирото за развој на образование и Центарот за стручно образование и обука. (член 21)

Како уште една потврда на статусот и природата на средното образование како „јавно добро“ се законските одредби во врска со неговото финансирање. Имено, јавното средно образование, сосема очекувано се финансира од јавни, буџетски пари (член 101), а финансискиот план и распределба на средствата се надлежност на Министерството за образование и наука (член 102). Понатаму (членови 103 и 104) Законот дозволува обезбедување на финансиски средства и од други извори, во кои освен стандардните подароци и завештанија, се вбројува и: давање на образовни услуги или продажба на услуги кои се резултат од основната дејност, што во суштина

10. Закон за средно образование во Службен весник на Република Македонија, бр. 44/95, 24/96, 34/96, 35/97, 82/99, 29/02, 40/03, 42/03, 67/04, 55/05, 113/05, 35/06, 30/07, 49/07, 81/08, 92/08, 33/10, 116/2010, 156/10, 18/11, 42/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14, 116/14, 135/14 и 10/15

може да се оцени како „право на стопанисување со јавниот интерес во средното образование“. Она што е важно е дека ваквото стопанисување и средствата стекнати врз таква основа, имаат непрофитна природа, односно се наменски, затоа што врз основа на посебен пропис се наменети за „унапредување, осовременување и развој на дејноста“.

2. 1. 3. Закон за учебници за основно и средно образование

Учебникарството, како дејност, е јасно осмислено уште на самиот почеток од овој Закон.

За суштинска ја оценуваме одредницата, пропишана во член 1, став 2, од овој Закон: „Под издавање на учебници се подразбира подготовка, изработка и одобрување на учебници како основно наставно средство.“¹¹ Ваквата сеопфатност на сите фази од учебникарството е сосема во согласност со веќе посоченото разбирање на основното и средно образование како јавен интерес за чија реализација е задолжена државата, односно државните институции имаат централна и сеопфатна улога, а како уште една потврда на ваквото разбирање е и член 6 каде е пропишано: „Учебниците во јавните основни и средни училишта се бесплатни“.

Сите наведени фази во учебникарството се однапред определени процеси. Определеноста станува јасна ако се има предвид член 4, каде е запишано дека планот и програмата за соодветното одделение и предмет, што е основа за изготвување на секој учебник, ја предлага Бирото за развој на образование, а ја утврдува или потврдува Министерот. Истата поделба на должности: Бирото предлага, а Министерот одобрува, важи и за концепцијата на секој учебник, со која всушност се одредуваат сите суштински елементи на учебникот, како на пример: научно-стручните и методолошките основи, развојните воспитно-образовни функции, дидактичко-методските стандарди, систематизирањето на содржините и други карактеристики.

Посочениот член го одредува учебникарството во содржинска смисла, а следниот, член 5, го одредува обемот на учебникарството или бројот на учебници: „За еден наставен предмет за употреба се одобрува само еден учебник.“; и понатаму: „...“

¹¹ Закон за учебници за основно и средно образование во Службен весник на Република Македонија, бр. 98/2008; 99/2009; 83/2010; 36/2011; 135/2011; 46/2012; 24/2013; 120/2013 и 29/2014

за предмети за кои се употребуваат адаптирани учебници од странство, може да се употреби еден учебник со придружен дидактички и работен материјал ...“; односно: „ ... за наставните предмети може да се употребуваат соодветни адаптирани учебници усогласени со ... наставна програма од Меѓународниот центар за наставни програми на Кембриџ ... преведени на јазиците на кои се изведува наставата ...“

Во посочената поделба на должности во контекст на „подготовка, изработка и одобрување на учебници“ Законот овластува и други субјекти: Национална комисија за учебници, чија должност е да формира рецензентски комисији и да управува со процесот на рецензирање на учебниците, и Педагошката служба, која е задолжена за администрирање на ваквите активности. Но, ова не значи дека претходно спомнатите институции се маргинализирани или обезвластени, напротив. Бирото за развој на образованието, во соработка со Центарот за стручно образование и обука и Центарот за образование на возрасни, ја изработува програмата за издавање на учебници, која за да стане важечка треба да биде потврдена од Министерот. (член 12)

2. 1. 4. Закон за авторско право и сродни права

Овој Закон¹², иако не е во директна врска со образованието, не е ништо помалку важен од досега посочените закони, кога се работи за отворениот пристап до учебници. Затоа, нормите што овој Закон ги пропишува не може да се оценат само како „надворешно влијание“. Напротив, Законот токму заради материјата која ја нормира е „гравитациона точка“ од каде произлегуваат принципите според кои се дефинираат правата на авторите на учебниците, без оглед во која форма се тие издадени: хартиена или електронска. На ваквата „матичност“ на Законот за авторско право, упатува и Законот за учебници, со член 18, став 1, кој гласи: „Министерот и авторот на учебникот потпишуваат договор за пренос на материјалното авторско право во кој се утврдуваат меѓусебните права и обврски.“

Според Законот за авторско право, (член 26) материјалните права всушност обезбедуваат заштита на сопственичките и/или имотните интереси на авторот, кои произлегуваат од неговото авторско дело. Воедно, авторот има исклучиво право да забрани или дозволи (освен во случаи предвидени со овој Закон) користење на

12. Закон за авторско право и сродни права, во Службен весник на Република Македонија, бр. 115/10, 140/10 и 51/11

неговото дело, сеедно дали на оригиналот или на примероци од оригиналот. Во следниот член (27) се наведени видовите материјални права, (1.право на умножување; 2.право на пуштање во промет; 3.право на јавно соопштување; и 4.право на преработување) кои се исклучиви материјални права и му припаѓаат на авторот во контекст на користење на авторското дело.

Умножувањето, како материјално право е од суштинско значење за слободниот пристап до учебници. Законот, ова право го гледа како запишување, или снимање, или изработка на повеќе примероци од делото, без оглед на материјалот од кој ќе бидат направени примероците, што секако вклучува и електронски или дигитален запис. Во оваа смисла, важно е што Законот ги прифаќа придобивките на информатичката технологија и упатува дека умножувањето може да се врши и преку „складирање на делото во електронски облик“. (член 28)

Паралелно на ова, треба да се нагласи и правото на јавно соопштување на делото, што според член 30, подразбира и, делото да биде ставено „на располагање на јавноста“, а може да биде реализирано со тоа што делото и се соопштува на јавноста „безжично или жично, вклучувајќи интернет или други комуникациски мрежи, на начин којшто секому овозможува пристап кон делото, од место и во време што самиот го избира.“ (член 37)

Во контекст на „отвореноста на учебниците“ врз основа на овој Закон, важен е и член 52, каде е регулирано користење без плаќање надоместок. Имено, Законот дозволува користење на авторско дело, без плаќање надоместок, во случаи како „времено умножување“ или кога „умножувањето е од минлив карактер“¹³ и кога „умножувањето само за себе нема независно економско значење и чија единствена цел ... е да овозможи пренесување на податоци во мрежа ...“ (став 1); а исто така и во случаи кога „умножувањето се врши од страна на ... образовни институции, заради остварување на нивната дејност и без непосредна или посредна економска или комерцијална цел“.

За посеопфатно да ја промислиме можноста за отворен пристап до учебниците, особено од аспект на авторските права во контекст на регулирање на отвореноста, упатно е да посочиме и на член 75. Законот, во овој член пропишува неопходност од

13. Според Законот за учебници, времетраењето на еден учебник е 5 години, по што се активира постапка за производство на нов учебник.

два издавачки договори, врз чија основа авторот на издавачот му го пренесува правото на умножување на своето дело. Неопходноста од два договори се однесува на ситуации кога делото е објавено или ќе биде умножено и/или пуштено во промет во различни форми, односно на различни материјални носители на содржината на делото. Оттука, потребно е да се склучи еден договор кога делото е во книжен облик, а кога истото дело ќе биде издадено или умножено и во електронски облик, треба да се склучи друг, или посебен договор.

2.2. Финансиски / пазарни (не)поволности за отворен пристап до учебници во Република Македонија

Анализата на отворениот пристап до учебници, од аспект на финансиските (не)поволности во основа ќе ги реконструира веќе посочените клучни елементи во наведените закони, но според една поинаква диоптрија, преку која учебникарството ќе го третирам како производна или стопанска активност.

Следствено, ваквиот пристап се темели врз тезата дека произведувањето учебници за основно и средно образование, во Република Македонија, е непазарна стопанска активност.

Ставајќи го акцентот на **непазарна**, аргументацијата ќе ја започнам токму со елементите со кои секогаш се идентификува пазарното стопанство. Парите, капиталот, инвестицијата во одреден тип производство, несомнено е првиот елемент кој го идентификува пазарот. Во оваа смисла, веќе посочив дека станува збор за јавни, буџетски пари, чие инвестирање или трошење има за цел исполнување на конкретен јавен интерес: образовен процес преку „бесплатни учебници“.¹⁴ Значи, јасно е дека трошењето на јавните пари за производството на учебници нема за цел остварување профит, туку подмирување на производните трошоци на одредено јавно добро. Сето ова условува обеспазрување и на вториот елемент, врз кој се темели секој пазар, а тоа е стоката, во нашава приказна: учебникот. Учебникот, не е стока за на пазар, тој не

14. Со цел да надминеме какво и да е недоразбирање, фразата „бесплатни учебници“ ја користиме со оглед на нејзината одомоканост, но сосема сме свесни дека учебниците во никој случај не се бесплатни. Тие се стопроцентно платени, но надвор од стандардниот пазарен купо-продажен однос: стоката ја плаќа купувачот и со тоја ја поседува. Во случајов, државата или Министерството, со парите на граѓаните, и во нивно име, ја плаќа стоката и ги поседува учебниците.

се продава, ниту се купува. Тој е само употребуван од учениците, кои не се потрошувачи, туку се само корисници: ученикот не го поседува учебникот, па затоа и го враќа на крајот од учебната година.

Во вакви услови и другите елементи или процеси, кои го дефинираат секој пазар, се обеспазани. На пример, самото производство на учебници е строго контролиран процес: за еден наставен предмет се одобрува само еден учебник, со што можностите за конкуренција во производството се минимални. Конкуренцијата е специфично присутна, а спецификата на таквата конкуренција е што е таа однадвор одредена. Во вакви услови конкуренцијата е возможна меѓу авторите, во фазата кога тие ги поднесуваат своите трудови до Националната комисија и/или рецензентските комисији, пред конечниот избор на учебникот; и веројатно меѓу печатниците кога треба да се понуди најповолна цена на печатење на одобрениот учебник.

Претставената непазарна логика во учебникарството кулминира со фактот што МОН се јавува како единствен откупувач на авторските права, односно единствен издавач кој е овластен да врши умножување и дистрибуција на учебниците.

Гледано од ваква перспектива, може да се заклучи дека непазарната логика во учебникарството е во функција на создавање на јавно добро и ги зајакнува можностите за отворен пристап до учебниците.¹⁵ Но дали, и како, се остварува оваа претпоставка во пракса?

2.3. www.e-ucebnici.mon.gov.mk – случаен, нецелосен и нерегулиран со закон отворен пристап до учебници во Република Македонија

Мрежната страна „е-учебници“ е востановена од Министерството за информатичко општество и администрација, во сега веќе далечната 2009 година. Три години подоцна (2012) страната е превземена од МОН и е преработена и реорганизирана.

Кога некоја интернет страна е востановена од Министерството за информатичко општество, чија причина за постоење е осмислувањето и усмерувањето

15. За да не предизвикам погрешни толкувања, треба да нагласам дека отворениот пристап не ја исклучува пазарната логика, односно остварувањето на јавниот интерес, преку отворениот пристап може да постои и кога финансиите се од приватни, а не само од јавни извори.

на севкупната дигитализација на општеството; а потоа таа иста страна е одржувана од „најобразованото“ министерство, тогаш секој со право треба да очекува барем две работи. Едната работа е, таквата дигитализација да биде во согласност со глобално прифатените тенденции и стандарди; а другата работа е, оваа страна, како дигитализирано образовно средство, да обезбеди „додадена вредност“, суштински да ја унапреди креативната природа на образовниот процес, а не само дигитално да ги копира постојните образовни ресурси.

Може да се каже дека, овој портал, соодветно на ваквите очекувања, има проектирано прекрасни задачи и цели. Тој е „дигитална библиотека за чување, пребарување и разгледување на електронски учебници наменети пред сè за ученици во основно и средно образование“, и би требало да прерасне во: „основен ресурс за пристап до огромен број електронски учебници од едно централно место“.¹⁶

Реализацијата на очекувањата и ветувањата, треба да се темели врз јасно дефинирана политика и исто така прецизно дефинирани постапки за нејзино остварување. Но, соочувањето на овие очекувања и ветувања со она што е присутно на порталот „е-учебници“, првенствено на каков начин се присутни учебниците, посочува на сериозни пропусти и упатува на отсуство на поопстојно дефинирана политика и нејзина операционализација низ одредени постапки. Всушност, отсуството на конкретен документ каде ќе биде претставена дефинираната политика и соодветните постапки според кои функционира порталот „е-учебници“ беше и дел од разговорот што го имав во МОН, односно во Одделението за издавање учебници. Во разговорот беше потврдено дека не се работи за ненамерен пропуст од типот: документите кои ја регулираат содржината на е-учебници постојат, но тие случајно не се објавени на истиот портал, туку пропустот е суштински: такви документи нема, тие не постојат. Негативноста од отсуството на вакви документи е уште поголема, ако се има на ум и фактот дека наспроти неспорната корисност и благородната мисија, порталот „е-учебници“ не е ниту законски предвиден. Произлегува дека „виртуелноста“ на овој портал е апсолутна, тој е дел од јавна политика, истовремено е дел и од образовниот систем, несомнено за неговото постоење се трошат јавни пари, а сепак нема соодветен документ каде ќе биде дефинирана работата на порталот, ниту кој и за што е

16. Според: <http://www.e-ucebnici.mon.gov.mk/pocetna> (27.07.2015)

одговорен во рамки на порталот. Ваквата состојба е изворна причина, наспроти шестгодишното постоење, порталот „е-учебници“ да остава впечаток на **случајност**.

Во продолжение ќе наведем уште некои „минуси“ кои упатуваат на сериозноста на пропустите и на кои се темели критичноста во насловот од овој дел на анализата.

НЕЦЕЛОСНОСТ: Иако „е-учебници“ е творба на две министерства, кои во секоја држава имаат статус на „најумни“ министерства, кои треба да имаат капацитет да отвораат нови светогледи, или барем да ги избиструваат и прошируваат постојните, и иако порталот „е-учебници“ постои 6 години, тој е на ниво на статичен излог, односно е под стандардното ниво на дигиталната комуникација. Имено, делот под наслов: ПРЕБАРУВАЊЕ сè уште е: ВО ИЗРАБОТКА.¹⁷ Каква корист од дигитална библиотека ако еден основен сегмент на нејзиниот функционален капацитет: пребарувањето, и по 6 години, е под стандардите на една просечна „книжна“ библиотека. Благородната цел на дигитална библиотека е сведена само на дигитална копирница, или на дигитален магацин на учебници.

Друг, исто така важен показател за СЛУЧАЈНОСТА и НЕЦЕЛОСНОСТА, но и за некавалитетот и несериозноста на „е-учебници“ е и фактот што порталот нуди нецелосни учебници! Некои од дигиталните фајлови, односно дигиталните учебници, (бројот на нецелосните учебници е поголем од два или три учебника) до чија содржина постои пристап, немаат корица, а кај некои ја нема и втората или третата страна, на која според стандардите на издаваштвото, кои секако важат и за учебникарството, треба да е запишан каталошкиот број, односно каталошката информација за изданието, позната како „CIP“.¹⁸ За жал, ваквата состојба од МОН или воопшто не се забележува или се оценува како сосема природна, односно не заслужува какво и да е посебно внимание и/или информација: нема никакво извинување или објаснување, ниту кон корисниците, ниту кон авторите.

Еден друг, не помалку сериозен, показател за СЛУЧАЈНОСТА и за НЕЦЕЛОСНОСТА на „е-учебници“ е отсуството на „creative commons“ чие лого е

17. Пристапено: 27.07.2015

18. Прегледувањето на фондот на дигиталната библиотека беше направено со должна методолошка принципиелност. Во периодот од 01.07. до 22.07. во делот за основно образование, од прво до деветто одделение, беа прегледани 30 учебника, или секој трети учебник (34%) од вкупно 88 учебника, чија содржина е објавена; а во делот за средно стручно образование беа прегледани 59 учебника, секој петти учебник (20%) од вкупно 289 учебника чија содржина е објавена.

глобално стандардизирано како „CC“. Буквалниот превод би бил „обичните создаваат“, но попригоден, а и посуштински превод, кој најдобро ја претставува идејата за авторство во услови на слободен пристап, би бил „заеднички создаваме“. Се работи за неколку вида лиценци или дозволи, со кои во дигиталниот свет во контекст на отворен пристап до авторското дело, особено кога се работи за отворен пристап до образовни средства, авторот ги одредува правилата за почитување на авторските права и правилата за користење на делото.¹⁹

Не постои ниту една сериозна причина зошто да не се употребува „CC“ во рамки на „е-учебници“. Во оваа пригода треба да се подвлече дека недоволната информираност на сите, а во случајов тоа првенствено и во доминантен дел се однесува на МОН, но исто така и на авторите, а и на комерцијалните издавачи, придонесува за неупотребата на „CC“. Во продолжение, ќе претставам некои факти на кои се темели оценката за пропустот од неупотребата на „CC“, а кои се однесуваат на издавачите, на авторите, а секако и на МОН.

Сите предуслови за ваков исчекор, се присутни: се работи за јавен интерес, за учебникарство кое се финансира од јавни пари, а како што претходно посочив, со оглед на бесплатноста на учебниците за крајните корисници, издавањето на учебниците е непазарна стопанска активност. Оттука, употребата на „CC“ е во интерес и на издавачите и на авторите, и не претставува закана за нивните финансиски интереси.

Ваквата „животна околина“ условува, комерцијалните ИЗДАВАЧИ,²⁰ нивните обврски да ги исполнат на почетокот, со печатење на книжниот тираж за конкретниот учебник. Со ова се исполнува главниот услов за финансиската трансакција во контекст на издавање на некој учебник, а самата исплата МОН ја врши на рати. Во разговорите со издавачите беше потенцирано дека е минимален бројот на допечатување на уништени учебници, за периодот за кој важи конкретниот учебник. Значи, и овој сегмент на дополнителна стопанска активност не генерира суштинска промена на

19. Повеќе за „CC“ види на <http://www.creativecommons.org>, односно на: <http://cc.org.mk> и во веќе посоченото дело: „Giving Knowledge for Free: The Emergence of Open Educational Resources“, CERI, OECD, 2007, особено поглавие 5: Copyright and Open Licences, стр. 71-85

20. Во рамки на истражувачките активности за оваа анализа разговарав со претставници на: АЛБИ, Просветно дело и Табернакул. За жал, заради презафатеност на сопствениците на Арс Ламина во дадениот период, и нивниот став дека само тие можат да зборуваат на оваа тема во име на фирмата, со нив не беше реализирано интервјуто.

финансиската структура на еден учебник, гледано од аспект на издавачот. Ако на ова се додаде дека симнувањето на некој учебник од порталот „е-учебници“ и негово печатење е многу поскапо од директно купување на книжниот учебник, станува сосема јасно дека не постои реална финансиска причина која ќе произведе комерцијална загуба за издавачите, ако тие се согласат,²¹ од нив издадените учебници да бидат објавени и достапни на „е-учебници“.

Паралелно на ова, постојат и други елементи, кои го одредуваат ваквиот резервиран, па и незаинтересиран однос на издавачите кон „е-учебници“, а кои се потврдија во разговорите со нив. Овде на прво место е актуелната законска рамка, според која за издавачите нема место во учебникарството во каква и да е креативна смисла. Во употреба се останати мал број постари учебници, за кои авторските права, своевремено, ги откупиле издавачите. Поновите учебници, и сите идни учебници ќе бидат изданија на МОН, односно авторските права ќе ги откупува МОН.²² На второ место, е општото ниво на дигитализација на издаваштвото, односно дигитализираноста на секој од посочените издавачи, и во оваа смисла неинформираноста и немањето искуство со отворениот пристап, не само до учебници, туку воопшто, до каков и да е вид издание. Нивните мрежни страни се всушност дигитален излог или каталог, што е далеку од дигитален начин на стопанисување. Разговорите покажаа дека, во основа за ова се свесни и самите издавачи, и дека бавното темпо на дигитализацијата се должи на ограниченоста на пазарот, а дигитализацијата нужно претпоставува дополнителни инвестиции.

Креативната моќ на учебникарството е одредена од АВТОРИТЕ, а со оглед на значењето на учебниците за образованието, токму авторите имаат клучна позиција во образованието. Ако образованието има задача да го шири знаењето и креативноста, тогаш сосема природно, интерес на секој автор (на учебник, на образовно средство) е неговото дело да стигне до што поголема публика, до што поголем број корисници.

21. Оваа согласност не ги исклучува авторите, кои своите материјални права ги имаат продано на издавачите. Напротив, согласноста се темели врз додатно уредување на односите: автор – издавач, но сега, во контекст на електронско издаваштво.

22. Ваквиот концепт, според кој во остварувањето на јавниот интерес, конкретно учебникарството, државата треба да има неприкосновен монопол е крајно застарено и некреативно поимање. Во услови, кога не само во светот, туку и во Македонија, бројни теми, од не помало значење за општеството се решаваат според формулата на „јавно-приватно партнерство“ инсистирањето на ваков државен монопол во најмала рака е збунувачки. Но, целиот овој проблем, со оглед на неговата комплексност, е тема за некоја друга анализа.

Овде треба да се акцентира дека интересот на авторот не е ограничен само на корисници во смисла на ученици, туку важен дел од корисниците се и родителите, а несомнено и колегите (на авторот) и наставниот кадар во образованието. На вакво принципиелно ниво, нема сериозна причина која би упатила дека авторите би имале каков и да е спротивен интерес. Несомнено, отворениот пристап е идеален однос меѓу авторот и корисниците на авторскиот труд, а може комплетно да се реализира преку порталот „е-учебници“.

Воедно, да потсетам дека ретки се ситуациите кога реализацијата на јавниот интерес исцело се поклопува и со остварувањето на бројни поединечни интереси, како што е тоа случај кога постои отворен пристап до образовни ресурси.

Остварувањето на ваквиот идеален однос зависи од исполнување на неколку услови. Благодарение на дигитализацијата и врз таква основа создавање на порталот „е-учебници“, техничките услови за отворен пристап до учебниците се исполнети. Следен, и секако клучен елемент е заштитата на авторските права. Во оваа смисла условот гласи: отворениот пристап до учебникот може да постои ако не ја доведува во прашање заштитата на авторските права, односно ако не им штети на материјалните права на авторите. Гледано од овој аспект, односите се хармонизирани, односно и овој услов е исполнет. Со оглед на тоа што и авторите ја споделуваат истата „животна средина“ како и издавачите, авторот го „освојува пазарот“ со продавање на своите авторски материјални права за книжното издание. Соодветно на актуелната „животна средина“ дигиталниот учебник не претпоставува додатен ангажман на авторот, а и објавувањето на ваквиот учебник не обезбедува каква и да е нова финансиска добивка, ниту за издавачот, ниту за авторот. Единствениот „профит“ од електронскиот учебник го делат, од една страна: авторот или авторите, затоа што нивната публика е многукратно зголемена; и од друга страна: одделните групи корисници, затоа што добиваат неограничен пристап до одредена содржина.

Како што беа направени интервјуа со неколку издавачи, така беа контактирани и одреден број автори на учебници.²³ Одговорите на авторите, во целост ги потврдуваат претпоставените тези:

23. Беа контактирани 15 автори на учебници, но со оглед на периодот на летни одмори комуникација беше воспоставена само со пет автори, односно од нив беа добиени пополнетите прашалници. Свесни за ограниченоста на потфатот, целта беше сосема скромно поставена: да се обезбедат податоци кои на едно прелиминарно ниво ќе упатат на информираноста и

- (1) авторите слушнале, но не знаат многу за ОП до учебници, или не знаат ништо за ОП и преку прашалникот прв пат се запознаваат со овој концепт;
- (2) за нивните колеги од работа (авторите со кои беше комуницирано се наставници, професори) најчесто не знаат дали и колку се запознаени со концептот на ОП – што упатува на тоа дека концептот и не е тема на редовна или почеста професионална комуникација;
- (3) паралелно на ова, најголем дел од нив имаат лично искуство, преку Интернет, на слободен пристап до содржини или материјали кои ги користеле во нивните професионални активности;
- (4) најголем дел од авторите не се упатени во начинот како да се заштитат авторските права во рамки на ОП до учебници преку Интернет;
- (5) поголемиот дел од авторите, договорите со издавачот ги потпишале во периодот: 2010-2012 година, а останатите во периодот: 2013-2015 година;
- (6) дел од авторите, затоа што оценуваат дека се недоволно информирани за концептот на ОП, не знаат дали би потпишале договор со кој би се согласиле нивниот учебник да биде ставен на Интернет според концептот на ОП, а оние кои би потпишале таков договор, бараат јасна дефинираност на авторските права или се согласуваат со слободен пристап, но не и со „симнување“ на учебникот;
- (7) најголем дел од анкетираните автори ја знаат и ја разгледувале страната „е-учебници“, исто најголем дел од нив се автори, и/или коавтори на некој од учебниците објавени на овој портал, но ниту еден од авторите нема потпишано одделен договор со МОН за електронско објавување на учебникот;
- (8) некои од анкетираните автори одговориле дека „сé уште немаат изграден став кон ОП до учебници,“ а оние кои имаат позитивно мислење за ОП, истовремено бараат „заштитени авторски права и дефинирани правила“;
- (9) оние со недоволно информации за концептот на ОП се воздржуваат и од оценување на порталот „е-учебници“, а оние со поголемо искуство, позитивно ја оценуваат можноста да се пристапи и до други учебници, кои нудат различно и повеќе

ставовите на авторите во однос на отворениот пристап до учебници. Воедно, сите овие автори имаат повеќегодишно авторско искуство, нивни учебници се објавувани и од издавачите и од МОН. Оттука, и покрај малиот број пополнети прашалници, добиените податоци не се неважни и целосно се во функција на целта: да се обезбедат првични или индикативни сознанија, кои истовремено, ќе бидат добра смерница за идно, посеопфатно истражување и јавна расправа.

од „избраниот“ учебник, при што нагласуваат дека таквата плуралност во образовните ресурси е соодветна на целта: „да се реализира програма, а не учебник“.

Претставената резервираност и (не)информираност на издавачите и авторите за концептот на ОП до учебници, за порталот „е-учебници“ не е, и не може да биде само нивна заслуга. Дополнително, МОН е институцијата која постои токму за да ги унапредува состојбите во образованието. Оттука, ако издавачите и авторите се надвор од матицата на процесите кои го дефинираат статусот и улогата на концептот на ОП до учебници, а за авторите порталот „е-учебници“ сè уште не е секојдневие тогаш таквата состојба на свеста е директно поврзана со МОН.

И на крајот од овој дел, да ја приложам фактографијата и за третиот „минус“ од насловот: НЕЦЕЛОСНОСТА на отворениот пристап во рамки на „е-учебници“.

Во „дигиталната библиотека“ на учебници, обезбеден е пристап до учебниците за кои материјалните авторски права ги има откупено МОН, а учебниците чии материјални авторски права се во сопственост на издавачки куќи се претставени само со нивната насловна страна. Ваквата состојба е сосема прифатлива, затоа што МОН нема договор со овие автори, ниту за книжно, ниту за електронско објавување на нивните учебници и затоа треба да обезбеди согласност од авторите и/или издавачите за „отворање на учебниците“. Од друга страна, според разговорите што ги имав во МОН, а и според комуникацијата со авторите кои одговорија на прашалникот, и чии учебници МОН ги има издадено, и тоа не само во книжна, туку и во електронска форма, МОН нема одделен договор со авторите на учебниците за да има право на електронско објавување. Во оваа смисла да нагласам дека во Законот за авторско право и сродни права, во член 75, став 2, недвосмислено е запишано: „Правото на издавање од ставот (1) на овој член (правото од став 1 се однесува на книжен облик – моја забелешка) не го содржи правото на издавање на делото во електронски облик. За издавање на делото во електронски облик се склучува посебен договор.“

3. ЗАКЛУЧОЦИ И ПРЕПОРАКИ ЗА УНАПРЕДУВАЊЕ НА ОТВОРЕНИОТ ПРИСТАП ДО УЧЕБНИЦИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Заклучок 1:

Сегашниот нормативен концепт на образовниот систем, како и практиките според кои се остварува овој систем не го оптимизираат образованието во функција на подготовка на учениците за идни граѓани во информатичко-технолошки писмено општество кои ќе бидат креативна работна сила за стопанство засновано на знаење.

Заклучок 2:

Позитивно во постојниот образовен систем, е тоа што овој систем во концепциска, значи нормативно-правна, но и финансиска смисла, создава одредена основа и не ги затвора сите можности за отворен пристап до образовни ресурси.

Истовремено отворениот пристап до учебници, од една страна, не претставува дефиниран дел во програмското планирање на образовниот процес и на учебниците; и од друга страна, преку порталот „е-учебници“, со оглед на утврдените негативности: нерегулираноста со закон, нецелосноста и случајноста, ова „отворање“ на учебниците не е „состојба на свест“, и затоа не само што не придонесува за редефинирање на образовниот систем и процес, туку, ако порталот продолжи да функционира на ист начин, бездруго ќе има негативен ефект врз отворениот пристап до образовни ресурси, воопшто.

Воедно и самите автори на учебници посочуваат дека се недоволно упатени како да ги заштитат авторските права во рамки на отворен пристап до учебници и истовремено се недоволно информирани за самиот концепт на отворен пристап.

Заклучок 3:

Наспроти посочените негативности, што е главно извориште за „отсуство на свест“, сепак се присутни основните предуслови за сериозен суштински исчекор: образованието има статус на јавен интерес и учебникарството е непазарна стопанска активност.

Токму затоа, хармонизацијата на чинителите на отворениот пристап до образовни ресурси, а во прв ред отворениот пристап до учебници, треба да започне со законско и програмско дефинирање во рамки на образованието.

Во дефинирањето треба да учествуваат државни, стопански, професионални и граѓански организации. Само на овој начин отворениот пристап ќе стане „состојба на заедничка свест“.

Постигнувањето на посочените цели и задачи треба да ги следи следниве препораки:

Препорака 1:

Во Законот за авторско право и сродни права да се вгради норма за авторство во контекст на јавен интерес и јавни финансии како координативни точки на отворениот пристап, од една страна, и од друга страна, да се унапреди заштитата на авторството и сродните права, но да се унапреди и правото на отворен пристап до такви дела, особено кога се работи за образовни средства.

Паралелно, и во Законот за учебници, треба да се востанови норма за отворениот пристап до учебници, како оптимално остварување на јавниот интерес во образованието.

Препорака 2:

Законски дефинираниот отворен пристап до учебници, треба да стане сегмент во плановите, програмите и концептите, што Бирото за развој на образованието ги создава во рамки на учебниците и другите образовни средства, на пример: работните тетратки.

Препорака 3:

Воведување на „отворениот пристап“ како еден од основните принципи во учебникарството треба да резултира и со јасна координирана политика, која ќе опфати различни, институционални и неинституционални субјекти, но секогаш во центарот на таквата политика ќе бидат авторите и нивните права.

Препорака 4:

Отворениот пристап соодветно на техничките можности и стандарди (на пример: Web 2.0) треба да ја поттикнува комуникацијата и креативноста, деформализирајќи го односот учител – ученик и создавајќи основни предуслови за посуштинска и посеопфатна дигитализација на образованието.

Препорака 5:

Законската и подзаконската нормираност на „отворениот пристап до учебниците, треба да иницира концепциско редефинирање на порталот „е-учебници“ се до овозможување на различните видови отвореност, секако во соработка со авторите.

Исто така, во рамки на „е-учебници“, веднаш треба да се започне со надминување на посочените негативности: во прв ред потпишување на одделни договори со авторите на електронските изданија, и на тој начин да се отвори дијалог со одделните јавности, како на пример, авторите, со што ќе започне и градењето на заедничката свест.